

DE 100 MOOISTE KERKEN VAN NOORD-BRABANT

WIES VAN LEEUWEN (TEKST) MARC BOLSIUS (FOTO'S)

DE 100 MOOISTE KERKEN VAN NOORD-BRABANT

WIES VAN LEEUWEN (TEKST) MARC BOLSIUS (FOTO'S)

Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding | *Terribilis locus isti, ontzagwekkend is die plaats* 10

1

Een middeleeuws kerkenlandschap 12

- Neerlangel, *Sint Jan de Doper* 16
- Waalre, *Sint Willibrordus* 18
- Oirschot, *Hervormde Kerk* 21
- Eethen, *Hervormde Kerk* 22
- Brabantse Torens van Oostelbeers tot Alphen 26
- Heesbeen, *Hersteld Hervormde Kerk* 30
- Babyloniënbroek, *Hervormde Kerk* 31
- Veen, *Hervormde Kerk* 33
- Geertruidenberg, *Hervormde Sint Gertrudiskerk* 36
- 's-Hertogenbosch, *Sint-Janskathedraal* 39
- Breda, *Grote of Onze Lieve Vrouwekerk* 46
- Helvoirt, *Hervormde Kerk* 53
- Boxtel, *H. Petrus' Stoel te Antiochië* 55
- Dongen, *Hervormde Kerk* 57
- Breda, *Waalse Kerk* 59
- Leende, *Sint Petrus' Banden* 61
- Sprang, *Hervormde Kerk* 63
- Woudrichem, *Hervormde Martinuskerk* 66
- Gerwen, *voormalige Clemenskerk* 70
- Oirschot, *Sint Petrus' Banden* 71
- Rosmalen, *Sint Lambertus* 74
- Riethoven, *Sint Willibrordus* 76
- Oosterhout, *Sint Jan de Doper* 79
- Halsteren, *Sint Martinus* 81
- Geffen, *H. Maria Magdalena* 83
- Ginneken, *Hervormde Laurentiuskerk* 86
- Wouw, *Sint Lambertus* 89
- Hilvarenbeek, *Sint Petrus' Banden* 91
- Grave, *Sint Elisabeth* 93
- Den Dungen, *Sint Jacobus de Meerdere* 95
- Aarle-Rixtel, *Kapel Onze Lieve Vrouw in 't Zand* 97

2

Van Reformatie en schuurkerken 100

- Willemstad, *Hervormde Kerk* 102
- Besoyen, *Hervormde Kerk* 103
- Leur, *Hervormde Kerk* 105

Zundert, *Sint Trudo* 106
Ravenstein, *Hervormde Kerk* 108
Boxmeer, *Sint Petrusbasiliek en Karmelietenklooster* 110
Bokhoven, *Sint Antonius Abt* 112
Megen, *Franciscanenklooster Sint Antonius van Padua* 114
Handel, *Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming* 115
Velp, *Kapucijnenklooster Emmaüs* 119
Ravenstein, *Sint Lucia* 121
Uden, *Birgitiessenklooster Maria Refugie* 123
's-Grevelduin-Capelle, *Hervormde Kerk* 125
's-Hertogenbosch, *Sint Catharina** 126

3

De negentiende eeuw 132

Oosterhout, *Hervormde Kerk* 136
Tilburg, *H. Dionysius of Heikesekerk* 137
Tilburg, *Hervormde Pauluskerk* 139
Steenbergen, *Hervormde Kerk* 141
Tilburg, *H. Dionysius of Goirkesekerk* 142
Udenhout, *Sint Lambertus* 147
Erp, *Sint Servatius* 149
's-Hertogenbosch, *voormalige Waalse, later
Evangelisch-Lutherse Kerk* 151
Aarle-Rixtel, *Hervormde Kerk* 152
Helmond, *Sint Lambertus* 154
Gemert, *Sint Jansonthoofding* 158
Eindhoven, *Sint Catharina* 161
Oudenbosch, *Basiliek H.H. Agatha en Barbara* 164
Fijnaart, *Hervormde Kerk* 167
Vessem, *Sint Lambertus* 169
Stiphout, *Sint Trudo* 171
Eindhoven-Stratum, *Sint Joris* 173
's-Hertogenbosch, *voormalige Synagoge* 177
Molenschot, *Sint Anna* 178
Geldrop, *H. Brigida* 180
Lierop, *Heilige Naam van Jezus* 183
Nederwetten, *H. Lambertus* 184
Riel, *Sint Antonius Abt* 186
Oisterwijk, *Sint Petrus' Banden* 188
Eindhoven, *Heilig Hart** 191
Goirle, *Sint Johannes Onthoofding* 193
Steenbergen, *Sint Gummarus* 195
Helvoirt, *H. Nicolaas* 199

4

De twintigste eeuw 202

's-Hertogenbosch, *Sint Jacob* 206
Oud-Gastel, *Sint Laurentius* 208
Maarheeze, *Sint Gertrudis* 212
Eindhoven-Gestel, *Sint Lambertus* 213
Halsteren, *Sint Quirinus* 215
Cuijk, *Sint Martinus* 217
Kaatsheuvel, *Sint Jan de Doper* 219
Helmond, *Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming* 220
Noordhoek, *Sint Jozef** 222
Roosendaal, *Sint Joseph* 224
Waalwijk, *Sint Jan de Doper* 228
Sint Willebrord, *Sint Willibrordus* 229
Eindhoven-Strijp, *H. Theresia** 230
Heeze, *Sint Martinus* 232
Bergen op Zoom, *Ontmoetingskerk* 234
Spoordonk, *H. Bernadette* 238
Haaren, *Kapel voormalig Grootseminarie* 240
Bergen op Zoom, *Heilig Hart** 242
Klundert, *Hervormde Kerk* 243
Oeffelt, *San Salvator* 244
Overloon, *Sint Theobaldus* 246
Luyksgestel, *Sint Martinus* 247
Odiliapeel, *Heilige Kruisvinding* 249
Waalwijk, *Sint Antonius van Padua* 250
Lieshout, *Sint Servatius* 254
Sint-Oedenrode, *De Goede Herder** 255
's-Hertogenbosch, *Sint Lucas* 257

Voor wie meer wil... 260

Veelgebruikte termen 264

Literatuur en bronnen 266

Colofon 272

* Onttrokken aan de eredienst, zal worden herbestemd

Inleiding

Terribilis locus iste, ontzagwekkend is die plaats

Het bouwterrein voor de nieuwe kerk van Maarheeze werd in 1909 geëgaliseerd door drie mannen, die samen 232 jaren telden. Andere parochianen voerden stenen en grond aan. In Gemert verrichtten de bewoners eveneens hand- en spandiensten. Het doorgeven van de bakstenen van man tot man mislukte echter. Dergelijke verhalen kennen we ook uit de middeleeuwen. In Ravenstein richtte men in 1729 een loterijfonds op om de nieuwe kerk te bekostigen. Het bestaat nog steeds. De meubels van de Megense kloosterkerk werden betaald door rijke sponsors, toen al. Blijkbaar hebben Brabanders zich voortdurend ingespannen voor 'hun' religieuze gebouwen. Denk maar aan de parochianen van Bergeijk, ze wilden in 1800 kost wat kost hun vervallen middeleeuwse parochiekerk terug hebben, terwijl de pastoor opzag tegen de hoge kosten. Eeuwenlang waren religieuze gebouwen de spil waar het leven in stad of dorp om draaide, ankerpunten in het dagelijks leven, bronnen van herinnering. Dat lijkt nu anders te worden. De kerken lopen leeg. Is er dan nog wel belangstelling voor een boek over de mooiste kerken van Noord-Brabant? Zijn er wel honderd kerken en synagogen in onze provincie waar we echt warm voor kunnen lopen?

Jazeker, er zijn honderden waardevolle religieuze gebouwen in onze provincie en het is hoog tijd voor een dergelijk boek. Als de kerken leeglopen, raken ze in de gevarenzone. Al helemaal als de bisdommen dan ook parochies samenvoegen om het tekort aan priesters op te lossen. Dat betekent dat veel kerken op termijn leeg komen te staan. Als hervormde gemeenten gaan fuseren worden ook kerken afgestoten. In dat geval zijn ze niet langer meer intiem verbonden met de grote rituelen van een mensenleven. Dan verliezen we onze binding met deze gebouwen. De verhalen, die de kerken verbinden met ons dagelijks leven, worden dan niet meer verteld. Ze zullen vervagen en verdwijnen. Over een aantal jaren begrijpt niemand meer de intense samenhang tussen de stenen muren, de kunstwerken en hun vele geschiedenissen. Als de oude verbindingen vervaagen vraagt dat om nieuwe banden. Onze dorpen en steden kunnen niet zonder de torens van onze kerken. Het zijn eigenlijk altijd al voorlopers geweest van onze musea, proto-musea, die in een notendop de geschiedenis van een plaats vertellen. De lotgevallen van een kerk zeggen veel over de geschiedenis van een plek. Als de kerken niet meer worden gebruikt en bezocht verliezen we een groot deel van ons geheugen en van onze cultuur. Dit boek is geen pleidooi voor de herleving van religie. Het roept op tot nieuwe waardering voor de schoonheid en de betekenis van de kerken in onze provincie. Ze hebben een sfeer en warmte die ons even in

een andere wereld brengt, oproept tot hogere gedachten. Zonder de religieuze gebouwen en hun verhalen verliest de provincie Noord-Brabant een belangrijk deel van haar identiteit.

Kerken fascineren me al sinds mijn jeugd in de kerkbanken van Luyksgestel. Daar deed ik mijn eerste religieuze ervaringen op onder de geschilderde engelen, wegdromend tijdens de preek en het lof. Kerken gingen me boeien, vooral door hun ruimtewerking en bijzondere sfeer. Jarenlang heb ik als vrijwilliger voor het Bossche bisdom kerken mogen inventariseren samen met de deken van Geldrop, Gerrit Vrans. Deze leerschool ging gelijk op met mijn opleiding als kunsthistoricus in Nijmegen, onder meer bij Frits van der Meer. Beide leermeesters en Kees Peeters doordesemden me met kennis van en belangstelling voor mooie gebouwen en kunstwerken. Zeker als je dan ook nog beelden, kelken en monstransen om en om mag draaien en de voorstellingen op altaren, schilderijen en glasramen moet ontrafelen. Dat betekende uren doorbrengen in vaak koude maar sfeervolle ruimten, door de hoge ramen meestal afgesloten van de dagelijkse werkelijkheid. Elke maandag was het weer opgaan in een sfeer van rust tijdens het duiden van verhalen uit het verleden. Zo schreef ik in 1974 en 1976 de twee delen *Langs de oude Brabantse kerken*, een overzicht van gebouwen vanaf de vroege middeleeuwen tot kort na 1900, de nadagen van de neo-stijlen.

Toen kwam de vraag van Jos van der Ven en Charles de Mooij van de Bossche Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur om deze oude boeken weer op te poetsen in een nieuwe publicatie. De honderd mooiste kerken van Noord-Brabant leek me haalbaar. Een boek geschreven naar analogie van Simon Jenkins' hoogstpersoonlijke observaties over *England's Thousand Best Churches* (1999). Mijn eerste lijst telde 315 kerken, gebouwd tussen het jaar 1000 en 1972. Jazeker, ook kerken van het interbellum en de naoorlogse wederopbouw. Zij hebben intussen hun waarde en betekenis wel bewezen, evenals een enkele synagoge. Daarna moest er geschild worden. Van 315 naar 250, van 250 naar 100. De laatste 15 waren nog het moeilijkst. Mijn uitgangspunt was: kies gebouwen die een breed publiek enthousiast kunnen maken. Gebouwen, die een goed beeld oproepen van het verleden, waarvan de levensdraad leesbaar en genietbaar is. Kerken uit alle tijdperken, van middeleeuwen tot naoorlogse wederopbouw. Ze moeten toegankelijk zijn en een goed beeld geven van hun tijd van ontstaan. Hun inrichting moet een verhaal vertellen waarvan je in vervoering kunt raken, waarbij

je een historische sensatie ervaart. Dat is het gevoel dat de grote historicus Johan Huizinga omschreef als ‘het directe en onmiddellijke contact met het verleden’, waardoor je even buiten jezelf kunt treden. Het waren lastige afwegingen. Waarom niet het verfijnde kerkje van Middelbeers met zijn mooie verhoudingen opgenomen of de laatgotische hervormde kerk van Waspik met zijn rocaille meubels van Petrus Verhoeven? Waarom niet de Gertrudiskerk van Bergen op Zoom, de kerken van Hooge Zwaluwe, Diessen of Heusden? Niet opgenomen kerken kunnen even waardevol en interessant zijn. Het is echter een persoonlijke keuze en een doorsnede in de tijd, waarbij elke periode evenwichtig vertegenwoordigd is. Ik probeer sfeer en waarde van de gebouwen zo goed mogelijk over te dragen in woord en beeld. Daarbij is beschrijvingstaal, het gebruik van technische en architectonische termen soms onvermijdelijk. Bij elke kerk en achterin verwijs ik naar vergelijkbare gebouwen in de omgeving of elders in de provincie. Gegevens over deze gebouwen zijn gemakkelijk te vinden op het internet, in Reliwiki of in handboeken als het – onvolprezen maar niet overal even betrouwbare – boek *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant* van 1997. Voor de naoorlogse kerken is de Wederopbouwdatabank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een uitkomst.

Kerkportalen dragen motto's als ‘Terribilis locus iste’, ontzagwekkend is die plaats; ‘Domus dei, porta coeli’, huis Gods, poort van de hemel. Wie wil daar niet binnengaan? Er zijn nogal wat redenen om een kerk te bezoeken, ook als je niet gelovig bent. Genieten van het gebouw in het landschap of van de magie van de vaak oude bewoningsplekken, historisch of spiritueel geladen. Het zoeken naar authentieke sporen van stijlen als romaans, gotiek of barok. Even terugstappen in de geschiedenis van de godsdienst met zijn oude zekerheden. Zomaar een kaarsje opsteken. Genieten van het spel van het licht op oude muren en beeldhouwwerken, het zien en het voelen van het oude materiaal. Het doorgronden van de voorstellingen van altaarreliëfs, glasramen en schilderijen. Vakmanschap bewonderen. Het beleven van de liturgie. Of gewoon even tot rust komen in een sfeer van inkeer, geen overbodige luxe in deze jachtige tijden. Daartoe horen religieuze gebouwen eigenlijk dagelijks open te zijn. Dat is helaas amper nog het geval. Men is bang voor diefstal of vandalisme, daarom zijn de kerken meestal dicht. In het beste geval is de sfeer van de ruimte te beleven van achter een hek bij een devotiekapel. Ze zijn natuurlijk wel open tijdens diensten of concerten. Nog steeds worden ze verzorgd door bevoegde kosters, beheerders of vrijwilligers met enthousiasme en liefde

voor ‘hun’ gebouwen. Daarnaast biedt het Museum voor Religieuze Kunst in Uden ook de gelegenheid je onder te dompelen in unieke en zeldzame beelden en voorwerpen van vroeger en nu. Kerken zijn plekken van inkeer en herinnering. Zoals de kunsthistoricus Sible de Blaauw het formuleert: ‘geen gesloten vestingen van een onderdrukkende macht en een voorbij verleden, maar karaktervolle oorden van traditie en wijding, die kunnen bijdragen tot een bezinning op het nu en de toekomst.’ Het is van groot belang dat de verhalen die onze kerken vertellen begrepen worden en doorverteld aan komende generaties, opdat die kennis blijven maken met de verzoenende betekenis van schoonheid. Dan blijven onze kerken levend erfgoed en bronnen van inspiratie. Vrijplaatsen van de geest.

-
- ▲ Lierop, Heilige Naam van Jezus.
‘Genieten van het spel van het licht...’

hebben met de neogotische gewelven en muren. Tussen de eenvoudige banken en beelden staat nu het houten altaar uit de kapel van de mannencongregatie van Ravenstein. Met zijn neoromaanse rondbogen past het heel goed in de ruimte. Dan hangt er nog een schilderij van de parochieheilige, Sint Jan de Doper. Zijn feest wordt hier elk jaar op 24 juni gevierd door het Sint-Jansgilde. Het is een meditatieve plaats voor buurtbewoner, wandelaar, fietser. Een van hen schreef in het gastenboek dat het hier altijd zo moet blijven.

› *Romaanse torens of onderdelen ervan vinden we nog in Neerloon en Veen. De bijzondere torens van Berlicum, Herpt en Hedikhuizen zijn in 1944 verloren gegaan.*

Waalre, Sint Willibrordus

Oude Torenstraat 2

GEDENKPLAATS VOOR
DE GESNEUVELDEN

Oorspronkelijke romaanse kerken zijn uitzonderlijk zeldzaam. Meestal zijn ze al lang afgebroken, onherkenbaar verbouwd of spoorloos opgegaan in latere bouwfases. Hier zien we een tufstenen romaans kerkje aan een gotische toren, spic en span. Ingang en hooggeplaatste boogramen zijn goed herkenbaar. Op het tweede gezicht is er veel nieuwe tufsteen en latere baksteen in de muren. In zijn huidige vorm is het gebouwtje dan ook het product van een ingrijpende restauratie van rond de Tweede Wereldoorlog, die het ook nog eens maakte tot een brandpunt van Brabantse eigenheid. Brabantia Nostra verlangde hier terug naar het katholieke Brabant van weleer en richtte het in tot gedenkplaats van de Brabantse gesneuvelden.

De zandrug achter de huizen, wat afzijdig van het goed bewaarde dorpsplein, is een eeuwenoude 'locus sacer', een heilige plaats. In 703 of 704 schonk Aengilbald Hildebolduszoon grond bij de Dommel aan bisschop Willibrord. Er kwam een hoeve en ten noorden daarvan een houten kerkje

- ▲ Waalre, Sint Willibrordus.
- Waalre, Sint Willibrordus. Gedenkboarden voor de gesneuvelden.
- Waalre, Sint Willibrordus. Zerk voor de onbekende soldaat.

dat in 710 door Willibrord persoonlijk ingezegend moet zijn. Het was het centrum van het domein van Willibrord, dat later overging naar de abdij van Echternach bij Luxemburg. De geschiedenis is tekenend voor menige Brabantse dorpskerk: in de twaalfde eeuw een stenen zaalkerkje, iets later een smaller en lager rechtgesloten koor. Het was gebouwd op een fundering van ruwe blokken ijzeroer, een rood-bruine plaatselijke steen, ontstaan uit een harde laag in de zandbodem. De muren bestonden uit kistwerk. Waarschijnlijk had het een beschilderde pleisterlaag over de tufsteen. In 1425 voerde men een ingrijpende reparatie uit en vanaf 1469 een vergroting. Het bouwwerkje werd verlengd, de muren verhoogd en er kwam een gotische kap met houten tongewelf. De toren volgde snel daarna, 'overeenkomstig de eisen van het bouwwerk', zo lezen we in de stukken.

Ze waren bij de tijd, er was al meteen een 'horologium', een uurwerk. Niet het huidige torenuurwerk. Dat stamt uit het begin van de vijftiende eeuw en komt waarschijnlijk van elders. Curieus is de devotie tot Sint Ontcommen of Wilgefortis. Deze weinig voorkomende heilige werd hier vereerd van 1597 tot in de negentiende eeuw.

De Portugese koningsdochter uit de tiende eeuw probeerde aan een huwelijk met de heidense koning van Sicilië te ontkomen door een wonder. Volgens de legende kreeg ze een baard, waarna haar vader haar op een kruis te schande maakte. Op een schilderij in de nieuwe kerk is ze vreemd genoeg zonder baard afgebeeld. Vanaf 1648

Het schip heeft stoere vormen in ramen en ingang.

gebruikten de protestanten de kerk, in 1798 werd hij teruggegeven aan de katholieken. Al gauw was het kerkje te klein en in 1844 wilde men de muren doorbreken en een driebeukig schip bouwen. De oude muren bleken ongeschikt, het kistwerk had te weinig samenhang om bogen te dragen en het plan sneuvelde. Tussen 1854 en 1859 maakte het oude koor plaats voor een nieuw dwarsschip en koor. Men tilde toen niet zo zwaar aan de scheiding tussen kerk en staat: de gemeente gaf tweeduizend gulden voor een barokaltaar. Als het kerkje

weer te klein wordt, bouwt de Eindhovense architect Louis Kooiken in 1925 een nieuwe kerk. Het oude gebouwtje blijft verweesd achter op de oude zandrug. Het neo-barokke interieur wordt geplunderd, het dak raakt in verval, het regent stucwerk.

Het kerkbestuur wil van de bouwval af en krijgt in 1933 bisschoppelijke toestemming voor de sloop. Die wordt al aanbesteed, maar het kerkbestuur vindt het bod van 775 gulden van een plaatselijke aannemer te hoog. Ook de raad ziet geen kansen voor restauratie van de gemeentetoren en besluit drie jaar later eveneens tot afbraak. Zo ging het in Hoogeloon, Aalst, Tongelre en andere plaatsen. Kapelaan G. Bannenberg interesseert zich echter voor de eeuwenoude geschiedenis van de kerkplaats en wil het gebouwtje redden. De voorstanders van Brabantse eigenheid zien het als een document van de kerstening van het oude Brabant. Vincent Cleerdin, griffier van Provinciale Staten en voorzitter van het oudheidminnende Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, lobbyt bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Het kerkje is van een 'eenvoudige, vriendelijke schoonheid' zegt hij, het mag niet verloren gaan. De actie heeft succes.

Heesbeen, Hersteld Hervormde Kerk

Grotestraat 29

PSALMEN NAAST
DE SNELWEG

Heesbeen is de rust zelve. Een straat met boerderijen en huizen. Het vlakke en groene boerenland bij de Maas komt aan alle kanten binnen. Het kerkje is een oase van rust, al schiet het verkeer over de Heusdense brug er nog zo razendsnel aan voorbij. Hier raken de sereniteit van het boerenland en de hectiek van het snelverkeer elkaar. Op deze oude woonplek stond al in 1254 een kerkje gewijd aan Sint Trudo, patroon van de abdij van Sint Truiden. De ouderdom straalt er vanaf: historische boerenhuizen en een kerkje in de schaduw van het zo druk bezochte Heusden. Hier komt niemand die er niet moet zijn.

Het is een alleedaags gebouwtje, in zijn eenvoud ook weer heel bijzonder. We betreden het kerkhof door een aardig bakstenen poorthuisje met zitbankjes. Uit de achttiende eeuw en uniek in de provincie. De langgerekte kerk gaat voor een deel schuil achter met zorg gesnoeide taxussen. De scheefgezakte toren met zijn korte spits lijkt op het eerste gezicht het oudste te zijn. Hij leunt naar het oosten tegen de langgerekte kerk. Grote kloostermoppen, kleine steunbeertjes, een dichtgemetselde ingang met een trachieten omlijsting; alles wijst op de veertiende eeuw. Het schip is ruw gepleisterd en heeft een zadeldak met tuile du nordpannen. Deuren en ramen zijn omlijst door met zorg geslepen en bijgekleurde baksteen uit de achttiende eeuw. Geen spectaculaire architectuur. Nooit ingrijpend gerestaureerd, maar gewoon goed onderhouden. Toch verbergt de grijzige pleisterlaag met zijn geteerde plint heel wat geheimen. In het schip zien we machinale bakstenen maar ook ruw bepleisterde blokken tufsteen, ongetwijfeld

uit de elfde of twaalfde eeuw. Een tekening van 1868 toont deze grote blokken. Aan de zuidkant moet onder de pleisterlaag nog een romaans raam zitten. Het oude koor is bij een grote verbouwing in de achttiende eeuw vervangen. In de rechte sluitmuur zien we nog de spitse bogen van de later veranderde ramen.

*Hier raken de sereniteit
van het boerenleven
en de hectiek van het
snelverkeer elkaar.*

Jacobus van Oudenhoven (1601-1690) uit Vessem, de beschrijver van de historie van stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, was van 1626 tot 1631 predikant in Aalburg en Heesbeen. Hij heeft hier gepreekt. We gaan de kerk binnen en stappen terug in zijn tijd. Een onvervalst reformatorisch interieur, een huis voor het woord. De voorkerk heet het ruim. Het heeft prachtig verweerde muren en donker houten schotwerk. Zo kwam je vroeger veel protes-

tantse kerken binnen tussen witwerk en rode plavuizen. Maar al te vaak zijn deze voorkerken later bij de kerk getrokken. Laten we hopen dat dit hier niet gebeurt. We kijken er hoog in de achttiende-eeuwse kap, door een spitse boog zien we de kloostermoppen en balken van de toren. Daar hangen twee klokken uit 1393. De kerk zelf is een wonder van eenvoud. Scheve witte muren die elk jaar weer worden gekalkt, glanzende tegels, een blauw tongewelf met eenvoudig ornament en trekbalken. Op de witte muren weerkaatst een helder licht. En dan al die gehoute banken met naamplaatjes en kussentjes. Ooit was zo'n bankenplan alleedaags en nu is het zo zeldzaam! Alleen in het midden staan wat nieuwe en comfortabele knopstoelen. Bij het orgel en tegen de muren de oude oplopende rechte bankjes, zo oncomfortabel dat je onmogelijk in slaap kon vallen. Links de herenbank met het wapen van de familie Van Gent. Onder de stoelen de hardstenen zerk met de figuren van de in 1557 overleden Willem Torck, heer van Heesbeen, en Bertha Pieck. Ertegenover aan de zuidmuur het rouwbord voor Sophia van Gent uit 1764. Ook dat overleefde de vernielingen van de Franse tijd.

oorlog nog door nieuwsgierige Engelsen kapotgeschoten. Tussen het ruim en de kerk een houten wand en het orgelfront dat in 1823 is geplaatst door de Bredase orgelmaker C. van Oeckelen. Een sober vijfdelig frontje met luiken, misschien veel ouder dan 1823. Het pijpwerk is verdwenen maar op het achterschot zijn de pijpen en torens van een indrukwekkend orgel geschilderd. Aandoenlijk en van een boerse eenvoud is dit alles. Een plek om psalmen te horen. Laat hier alles bij het oude blijven, is het refrein.

› *Dertiende- en veertiende-eeuwse torens ook in Baardwijk, Genderen (onderbouw), Meeuwen en Neer-Andel.*

Babyloniënbroek, Hervormde Kerk

Broeksestraat 7

KERK BIJ DE HEIDENEN

‘Babilonia’ noemden de missionerende monniken van de abdij Sint Truiden de buurtschap. Ze voelden zich hier in het land van de heidenen, de grond was moerasig en ongezond. De schoonheden van het dorpje houden zich inderdaad verborgen. Hoewel, het mooie open boerenland is overal. Op de hogere stroomrug, achter hagen gaat een rietgedekt slotje schuil uit de vijftiende en zeventiende eeuw. Het dorpskerkje is eenvoudig en verbergt zich achter de voormalige pastorie. In de tweede helft van de veertiende eeuw kreeg het een rechtgesloten koor. Het schip werd herbouwd in 1664, waarbij de zware resten van de oostelijke torenmuur als westgevel zijn gebruikt. Monumentenzorger E.A. Canneman ontwierp in 1947 een ranke dakruiter. In 1971 en 1976 is het gebouwtje gerestaureerd.

- ◀ Heesbeen, Hersteld Hervormde Kerk.
- ▲ Heesbeen, Hersteld Hervormde Kerk.
- ▲ Babyloniënbroek, Hervormde Kerk.

Het liturgisch centrum is nog helemaal compleet. Binnen het doophek met ijzeren doopboog de donker mahonie geschilderde preekstoel uit de achttiende eeuw, met franjes rond de kuip. Ervoor een curieus stuk, de avondmaalskast met laden en een uitklapbaar blad. De sloten zijn in de

boogpanelen en de eikenhouten banken vullen dit beeld aan. Tegen de torenmuur twee herenbanken uit de achttiende eeuw. Het oude orgel is verdwenen. Een fors nieuw instrument van Pels en Van Leeuwen onttrekt sinds 2000 de oude koormuur aan het zicht. Hier heeft de muziek gewonnen van de ruimte.

› *Romaanse fragmenten in Oirschot, Velp en Waalre. Bezoek ook het rechtgesloten koor van de gotische kruiskerk van Zevenbergen.*

Geertruidenberg, Hervormde Sint Gertrudiskerk

Markt 1

UNIEKE CRYPTEN
EN TEKSTBORDEN

Tot 1987 gaf de Gertrudiskerk een prachtig beeld van de toestand van veel Brabantse hervormde kerken in de achttiende eeuw. De hervormde gemeente gebruikte alleen het schip van de machtige kruiskerk. Achter de muur die dwarsschip en koor afscheidde, heersten schemering en verval. Een onoverzichtelijke ruimte met verweerde muren, erboven de geraamtes van de onbeschoten houten kappen. Het mooiste was nog het koor, waar in de diepte de bogen en gewelfaanzetten van de onvoltooide crypte gaapten. Daarbovenuit rezen hoge muren met verweerd witwerk en de oude, met een halve steen dichtgemetselde raamtraceringen. Het was verval en in schoonheid sterven. De scheidingsmuur dateerde pas van 1817. Toch zullen veel middeleeuwse kerken er zo hebben uitgezien, voor ze na 1795 aan de katholieken werden teruggegeven.

Isaac Gosschalk had in de jaren tachtig van de negentiende eeuw de daken aangepakt en de traceringen van het schip vernieuwd. Dat was de redding van de kerk. Toen kwam de grote restauratie van 1987-1989 door het Dordtse bureau De Vries, Lugten Malschaert architecten b.v. Nu werd de muur verwijderd, de oude ruimtewerking hersteld. De gewelven beschoten, de ramen opengebrouwen, de vervallen raamtraceringen vervangen. Jammer eigenlijk, want originele middeleeuwse raamtraceringen zijn ongelooflijk zeldzaam.

Een schitterend slot van een uniek plein.

Wat je wint aan ruimtewerking, verlies je aan authenticiteit. Het blijft de vraag of de vervallen toestand van dwarsschip en koor eigenlijk niet zeldzamer was dan de herwonnen reformatorische ruimte. Ik neig naar de eerste gedachte. Het verval vertelt over de geschiedenis, de huidige toestand vertelt over de restauratieopvattingen en de ruimtelijke opvattingen van de twintigste eeuw. Toen zag men de muur als een hinderpaal, de negentiende-eeuwse bankenblokken als smakeloos. De tijd zal het leren.

De kerk sluit het langgerekte marktplein af, een schitterend slot van een uniek plein. Daar rijst aan de oostkant de hoge vlakgedekte toren, met de massa's van schip, dwarsschip en koor. Een imposant geheel, in fasen gebouwd op de plaats van een tufstenen kerk uit de twaalfde eeuw. De stoot tot de ambitieuze bouwplannen is de stichting van een kapittel in 1310. Er komt een nieuwe toren, dan een schip met zijbeuken. Een rijzig koor is in aanbouw als na een beschieting in 1420 brand uitbreekt. Geertruidenberg is immers een belangrijke vestingstad. De herbouw is minder ambitieus, geen stenen gewelven meer, maar houten tongewelven. Het koor wordt afgebouwd en is in 1439 in gebruik. De crypte wordt dichtgestort. Aan de noordkant van dit koor stond de voor de Brabantse kerken typerende Lieve Vrouwekapel, die tussen 1774 en 1842 wordt afgebroken. De bogen en nissen in de noordmuur zijn nog steeds te zien. De toren wordt na 1420 vrijwel helemaal herbouwd. Na 1500 komt er een nieuwe noordbeuk met een veelhoekig gesloten noordelijk transept. Overal zien we speklagen in tufsteen en rijke raamtraceringen in hooggotische stijl. Hier is veel te genieten. De kerk wint aan massa en karakter doordat hij vrijwel helemaal is ingebouwd, aan de zuidzijde onder meer met de vroegere synagoge. Het kerkelijk erf tussen de huizen is toegankelijk door

hekken. De hardstenen hekpalen zijn waarschijnlijk in 1768 door Guiliam Carrier gemaakt. De verdere geschiedenis is ongebruikelijk. Al in 1573 wordt het gebouw 'gezuiverd' en ingericht voor de nieuwe religie, de Reformatie. Even nemen de katholieken het gebouw weer in gebruik, maar dan volgen eeuwen van hervormde religie. In 1593 wordt de top van de toren zwaar beschadigd, pas in 1768 wordt hij in gotiserende trant herbouwd door de bouwmeester Philip Willem Schonck. Dan begint het verval. In 1793 Franse kazerne, in 1817 herstel van het schip en afscheiding van dwarsbeuk en koor.

Zo krijgen we een uniek beeld van de inrichting van veel hervormde kerken in de zeventiende en achttiende eeuw.

De kerk is vandaag in betere conditie dan ooit. Nu alle sporen van verval zijn verdwenen resteert een indrukwekkende wandelruimte. Ronde pijlers, witte muren, houten tongewelven met nieuw beschot. Immense tegelvloeren, met hier en daar nog oude zerken uit de zeventiende en achttiende eeuw. Vreemd te bedenken dat het begraven in de kerk hier nog in 1872 door Gedeputeerde Staten verboden moest worden. De sfeer van de gotiek wordt versterkt door de consoles onder de gewelfaanzetten. Ton Mooy hakte in het koor nieuwe kraagstenen met apostelen en evangelisten, slechts één is nog origineel. In de zuidarm maakte Mooy Gertrudis en Elisabeth, de wonderbare visvangst en David en Goliath. In het schip zien we nog enkele kapitelen met herstellde koolbladmotieven. De gotische crypte onder het ranke koor was in 1895 al herontdekt en ontgraven. Hij is nu afgedekt met een betonvloer. De puntgave aanzetten van de gewelfribben ontspringen zonder kapitelen uit de pijlers. Het is met Thorn de enige gotische crypte in Nederland. Niet verbazingwekkend, als

we bedenken dat gravin Hilsondis van het nabije Strijen ook deze Limburgse abdis heeft gesticht. In het zuidtransept zien we de resten van een schildering met de marteling van Sebastiaan. Het orgel van Vollebregt dateert uit 1861 en komt uit de Waalse kerk in Heusden.

Tegen de witte muren hangen epitafen, negen rouwborden en enkele tekstborden, die de vernieling in de Franse tijd hebben overleefd. Zo krijgen we een

- ▲ Geertruidenberg, Hervormde Kerk. Het renaissance Visserijbord van 1616. Deze borden zijn de altaarretabels van de Reformatie.
- ◀ Geertruidenberg, Hervormde Kerk.

uniek beeld van de inrichting van veel hervormde kerken in de zeventiende en achttiende eeuw. Witte muren kregen kleur door de vele rouwkassen. De gelovigen werden beleerd door de welsprekende teksten op immense houten borden. De machtige tekstborden met hun frontons en zijvleugels zijn de aandacht waard. Het reformatorische evenbeeld van de kleurige katholieke beeldenkasten van de late gotiek. Het regentenbord van 1583 diende tussen 1589 en 1593 heel even als retabel voor het hoogaltaar. De tekst was overgeschilderd en waarschijnlijk was er een kruisbeeld op aangebracht. Nu lezen we weer de vermaning aan de bestuurders: 'Audi et alteram partem', hoor de wederpartij. Ernaast hangt het Oranjebord van 1582 met de oranjeboom, oranjeappels en de teksten 'Je maintiendrai' en 'Nassau'. De opschriften behandelen de plichten van

de koning: 'God vermaent de vorsten en prinsen.' Hoogtepunt is het Visserijbord uit 1616 in het zuidtransept. Het draagt als motto: 'Godt ghevet al' en is het werk van Abraham Loijesz., schrijnwerker, en Isaac Boucquet, schilder. Tussen renaissancerol- en bladwerk in de stijl van Cornelis Floris zien we een gezicht op de stad en Bijbelteksten die de vissers vermanen: 'Allen arbeyt tot visschen is te vergeefs so Godt niet segent ende het net niet op Sijn woord uytgeworpen wordt'. Het zijn zinrijke gedachten, ter overdenking tijdens preek en psalmgezang. Kernpunt van de Reformatie: het woord vervangt het beeld.

› *Bezoek ook de kapel van het voormalige gasthuis aan de Markt, het kerkje van Raamsdonk en de grotere stadskerken van Heusden en Zevenbergen.*

- ▲ Geertruidenberg, Hervormde Kerk.
- ▶ 's-Hertogenbosch, Sint-Janskathedraal. De noordzijde van de kerk toont de grote variatie aan natuursteen van de laatste restauraties. Het machtige torenfront is nooit uitgevoerd. De befaamde luchtboogbeeldjes uit de late middeleeuwen zijn in de negentiende eeuw vernieuwd.

's-Hertogenbosch, Sint-Janskathedraal

Parade-Torenstraat

BRABANTS GOTISCHE
KATHEDRAAL MET
VELE TIJDLAGEN

De Bossche Sint-Janskathedraal is sinds het einde van de laatste restauratie in 2011 helder en strak belijnd. Mooier dan ooit. Dat was wel eens anders. Al in de zestiende eeuw begon het verval. In 1629, de overgave van de stad aan de Staatse troepen van Frederik Hendrik, ging de kerk over naar de gereformeerden. Die herstelden de oorlogsschade tussen 1638 en 1663 en voerden verder alleen het allernoodzakelijkste onderhoud uit. Dat bestond uit het wind- en waterdicht houden en het verwijderen van verweerde natuursteen en losse onderdelen. De rijk versierde decoratieve raamkoppen maakten tussen 1713 en 1771 plaats voor houten stijlen, die in het zuidportaal nog bewaard zijn. De gereformeerden hadden amper oog voor de religieuze en wereldse voorstellingen aan een van de rijkste natuurstenen bouwwerken van de Lage Landen. De stedelijke brandspuit vond bijvoorbeeld een plaats in de middelste straalkapel. Toch werd de kerk door buitenlandse reizigers bezocht en bewonderd. Grote delen van de kerk oogden in de vroege negentiende eeuw als een bemost en sterk verweerd gebergte. Meteen na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 gaf bisschop Joannes Zwijsen opdracht voor een grootscheepse restauratie van zijn kathedraal. De werken begonnen in 1860 en men streefde naar een strak, kantig en tekenachtig resultaat, gotischer nog dan gotisch. Dat deden Steven Louis Veneman en Lambert Hezenmans onder supervisie van Pierre Cuypers. Anno 2011 accepteren wij geen grootschalig verval meer. Architect Frans Sturm heeft op verzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zelfs zó ingrijpend geresatureerd dat er

jarenlang geen grote restauratie meer hoeft plaats te vinden. We zullen zien...

Wandelen in stilte, dat is de beste manier om de Sint-Jan tot je te nemen. Aan de zuidkant van de stad, vanuit het Bossche Broek, doemt de kerk op boven de huizen. Haast nergens kan een middeleeuwse kerk landschap en stadsbeeld nog zo beheersen.

Zwaar zondags klokgelui vult de heldere ochtendlucht. Dan omcirkelen we de kerk, die op zijn eigen erf ligt, het Sint-Janskerkhof. Dat maakt het gebouw van alle kanten zichtbaar. De oostelijke kooromgang en de gerfkamer nodigen uit om te genieten van het spel van licht en schaduw op profielen en ornamenten. Let op de tinten van de meer dan veertig soorten tufsteen, kalk-

Colofon

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
ism. Stichting ABC

Tekst

Wies van Leeuwen

Tekstredactie

Miriam van Leeuwen-Pilet

Foto's

Marc Bolsius

Herkomst overige foto's

Auteur 15, 100, 132 boven, 201
Breda, Grote Kerk 49
Peter Cox 44
Centrum voor Kunsthistorische
Documentatie, Radboud Universiteit
Nijmegen 74
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
26, 37, 38, 54 rechts, 64, 67, 72, 88, 107
rechts, 112, 122, 123 links, 126, 155, 168,
177 boven, 187, 198, 205, 209, 210, 245

Vormgeving

Stephan Lerou

De tekst is gezet uit de letters
Celeste Small Text Pro en Gustan

© 2012 WBOOKS

Alle rechten voorbehouden. Niets
uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand,
of openbaar gemaakt, in enige vorm
of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere wijze, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming
van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de
rechten met betrekking tot de illustraties
volgens de wettelijke bepalingen te
regelen. Degenen die desondanks menen
zekere rechten te kunnen doen gelden,
kunnen zich alsnog tot de uitgever
wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars
aangesloten bij een CISAC-organisatie is
het auteursrecht geregeld met Pictoright
te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2017.

Tweede druk, 2017

ISBN 978 90 400 0745 3
NUR 648

Omslag voorzijde

Riel, Antonius Abt.

Omslag achterzijde

's-Hertogenbosch, Sint-Jan.
Gedraaid baldakijn.

Pagina 2

's-Hertogenbosch, voormalige
Waalse Kerk.

Pagina 4-5

Wouw, Sint Lambertus.

Pagina 8

Breda, Grote of Onze Lieve Vrouwekerk.

Pagina 263

Gemert, Sint Jansonthoofding.

Pagina 270

Molenschot, Sint Anna.
Offerblok

Kaart Provincie Noord-Brabant

Cartografisch bureau MAP, Amsterdam

DE 100 MOOISTE KERKEN VAN NOORD-BRABANT

Noord-Brabant bezit vele honderden waardevolle kerken. Nog steeds zijn ze het middelpunt van onze steden en dorpen. Vaak echte musea, vol boeiende beelden, schilderijen en meubels die vertellen over de geschiedenis van onze leefomgeving. Vele kerken worden door teruglopend kerkbezoek bedreigd met sluiting.

Tijd om de balans op te maken. *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant* geeft een beeld van de oudste en de jongste kerken, van romaans via gotiek, barok en neostijlen tot de Bossche School. Van gebouwen die nog in gebruik zijn als kerk tot herbestemde kerken. Een wereld aan christelijk geïnspireerde kunst, een onmisbaar hoofdstuk uit onze geschiedenis.

Van de oudste romaanse toren, via een 'heidens' kerkje naar alleenstaande middeleeuwse dorpstorens. Van offerblokken voor de armen, barokke schilderijen en het mooiste orgel van Europa. Van gotiek en neogotiek. Honderden foto's van Marc Bolsius en rake teksten van Wies van Leeuwen geven een meeslepend beeld van een waardevolle cultuurschat.

